

Recenzovaný sborník poskytuje některá nová řešení, avšak daleko více poukazuje na aktuální problémy, které před sociologií rodiny vyvstávají a které je nutno řešit v rovině teorie i empirie. V tomto směru je práce velmi přínosná. Společně s dalšími zde citovanými sovětskými sborníky je významným příspěvkem k dalšímu prohloubení sociologického výzkumu rodiny a zasluhuje si pozornost.

Jan Hartl

M. Sokołowska: Frauenemanzipation und Sozialismus (Emancipace žen a socialismus)

Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek 1973, 172 s.

Cílem studie, kterou pod titulem „Frauenemanzipation und Sozialismus“ („Emancipace žen a socialismus“) napsala před dvěma roky polská socioložka a lékařka Magdalena Sokołowska, bylo ukázat na faktickém materiálu hloubku a rozsah změn, jimiž prošlo za uplynulých třicet let budování socialismu postavení ženy v polské společnosti. Nejde o vědecké dílo ve vlastním slova smyslu, které by se snažilo nabídnout nové teoretické pohledy nebo nově vysvětlit empirická data. V práci je v přehledné a čtivé formě shrnut bohatý materiál, který k různým aspektům sociálního a ekonomického postavení ženy v Polské lidové republice přinesly oficiální statistiky, sociologické výzkumy, tiskové ankety, dopisy čtenářů redakcím, publicistické úvahy i autorčiny osobní zkušenosti, a na něm je ilustrováno, jak se postupně proměňuje situace ženy v širší společnosti i v rodině a manželství. Kniha byla původně určena spíše pro zainteresovanou veřejnost, její zasvěcenost, systematický charakter a zejména rozsah zpracovaného materiálu z ní však činí dílo širšího významu, představující zajímavou a mnohdy objevnou četbu i pro širší okruh čtenářů.

Empirická data, o něž se autorka opírá, se týkají převážně polské společnosti a jen ve skromné míře jsou dokreslena také výsledky výzkumů z jiných socialistických zemí, zejména ze SSSR a Maďarska. Přesto však práce ve svém celku výmluvně dokumentuje, jaké kvalitativně nové možnosti přináší socialistické zřízení pro řešení ženské otázky. Základní změny v postavení ženy i problémy s nimi spojené, které Magdalena Sokołowska ilustruje na příkladu polské společnosti, jsou totiž víceméně společné všem socialistickým zemím bez rozdílu. Proto je také plně oprávněný název knihy hovořící o emancipaci ženy a socialismu.

Po úvodu, vysvětlujícím metodiku práce, hovoří autorka v *druhé kapitole* o specifických národních tradicích a zkušenostech, které ovlivnily postavení ženy a vývoj ženské otázky v moderní polské společnosti. Zdůrazňuje, že změny tohoto postavení vyvolané socialistickou revolucí nelze posuzovat odtrženě

od minulého a často v dané národní společnosti specificky profilovaného vývoje. Polská rodina byla nucena substituuovat v minulém století ekonomického, politického a kulturního útlaku sousedních velmocí řadu úkolů, především kulturních a vzdělávacích, které by za normálních okolností obstarávaly jiné společenské instituce. Došlo tak k hypertrofizaci jejich funkcí, která jen pozvolně v průběhu dvacátého století, po získání nezávislosti, ustupovala a prošla ještě další peripetií v době nacistické okupace. V současné době se dožívající prvky tohoto kdysi funkčního jevu projevují již jako anachronismus.

Třetí kapitola shrnuje základní principy marxistického přístupu k řešení ženské otázky; podtrhuje nezbytnost nejen formálního, ale především faktického zrovnoprávnění a ukazuje, že cesta k němu vede přes rozšiřování účasti žen v národním hospodářství, ve společenském a politickém životě. Tyto principy může důsledně realizovat jen socialistická společnost; na příkladu sovětské a polské ústavy autorka dokládá, jak jsou vtěleny do základních právních norem. Konečně zde naznačuje, které makrostrukturní změny vytvářely v letech socialistické industrializace Polska rámec přeměn sociálně ekonomického postavení ženy; spolu s industrializací k nim patřila urbanizace a intenzivní migrace z přelidněných vesnic do nově budovaných měst, vzrůst nároků na nové pracovní síly pro rychle se rozvíjející socialistický sektor národního hospodářství a z toho plynoucí prudký vzestup ekonomické aktivity žen.

Problematickou vzdělání žen se zabývá *čtvrtá kapitola*. Na školách všech stupňů a směru se podíl děvčát během uplynulých třiceti let podstatně, i když nikoli zcela rovnoměrně zvýšil. Feminizovány jsou střední všeobecně vzdělávací školy (děvčata zde v r. 1970 tvořila 72,6 % studentů), naproti tomu na vysokých školách je zastoupení žen poněkud nižší, než by odpovídalo jejich podílu v celkové populaci (tvoří 42,3 % všech studentů). Velmi intenzivní je zájem děvčát o studium lékařství (v r. 1968 bylo mezi absolventy lékařství 52,4 % žen) a zejména zubního lékařství (82,9 % žen). Relativně nižší je dosud podíl děvčát na školách technického směru, které byly tradičně považovány za „neženské“; jak naznačuje tempo růstu tohoto podílu, je však možné očekávat, že vyrovnání na sebe nedá dlouho čekat, zejména také proto, že další příliv děvčát na feminizované studijní obory je nyní již záměrně omezován. Rychle se zvětšuje podíl dívek také na odborných školách (během období 1959–1969 se na středních odborných školách ztrojnásobil a na odborných školách vyšších zdvojnásobil), i když ani zde není rozložení žen podle studijních směrů rovnoměrné a hlavní zájem se koncentruje do oborů spojených se službami.

Diferenciace mezi „ženskými“ a „neženskými“ obory je však podle názoru autorky kulturně podmíněnou záležitostí a nemá žád-

nou oporu v psychických nebo fyziologických dispozicích ženy; je historicky proměnlivá a v budoucnu vymizí.

Polské výzkumy aspirací žen, zejména žen mladých, ukazují, že vzdělání pro ně patří k nejvýše stojícím společenským hodnotám. V nejmladších věkových kategoriích pak také skutečně úroveň vzdělání žen v průměru přesahuje úroveň srovnatelných kategorií mužů. Vzdělání hraje pro ženy v soudobé polské společnosti důležitější roli než pro muže: je jednou z nejdůležitějších determinant jejich profesionální pozice, umožňuje jim pronikat do profesí považovaných dosud za výhradní doménu mužských pracovníků, zabezpečuje jim společenský akcept a umožňuje čelit mnohde ještě přetrvávajícím diskriminačním tendencím ze strany mužů. Data z výzkumů také potvrzují, že vzdělání je pro ženskou pracovní sílu stabilizujícím faktorem a že s rostoucí úrovní kvalifikace a vzdělání ztrácí difference vyvolané různými pohlaví stále více na významu.

Nejobsažnější část knihy představuje *pátá kapitola* věnovaná problematice práce žen. Zatímco v r. 1960 tvořily ženy v socialistickém sektoru národního hospodářství Polska 33,1 % všech pracovníků, vzrostl jejich podíl do r. 1970 na 39,8 %. Ruku v ruce s touto kvantitativní změnou šly i změny strukturní: ženská pracovní síla, která se v předválečném období uplatňovala především při krátkodobých, společensky málo ceněných a žádnou nebo jen minimální kvalifikaci vyžadujících pracích, pronikla a stále ještě proniká i do společensky prestižních oborů, pro něž je třeba kvalifikace a kde se zaměstnání stává trvalou záležitostí. Prakticky mizí dříve tak časté a příznačné uplatnění žen jako pomocnic v domácnosti a na minimum se omezuje jejich dříve rovněž typické využití při pomocných pracích v obchodech a malých dílnách. Převážná část žen dnes pracuje ve větších a velkých závodech, a to ve všech odvětvích národního hospodářství. Některá z těchto odvětví se pak začínají výrazně feminizovat; největší podíl ženských pracovníků byl v r. 1970 ve zdravotnictví a sociální péči (79 %), v peněžnictví a pojišťovnictví (71,1 %) a ve vědě a školství (66,2 %).

Jak jsme již uvedli, roste také úroveň kvalifikace ženské pracovní síly. Data za r. 1968 ukázala, že mezi ženami pracujícími v národním hospodářství byl podíl pracovníků s vyšším odborným vzděláním vyšší (15,2 %) než v příslušné mužské populaci (zde činil pouze 8,8 %); pokud jde o podíl vysokoškolsky vzdělaných, byla situace mužů ve srovnání se ženami jen nepatrně výhodnější: mezi mužskými pracovníky bylo 5 % vysokoškoláků, mezi ženskými 4,2 %. Tento trend dále pokračuje. Kvalifikované ženy jsou však v jednotlivých odvětvích národního hospodářství rozmístěny podstatně jiným způsobem než kvalifikovaní muži: téměř 70 % žen s vysokoškolskou kvalifikací a 60 % žen s kvalifikací středoškolskou se koncentrovalo v šede-

sátých letech v tradičně „ženských“ odvětvích, jako je zdravotnictví a školství. Feminizují se i některá zaměstnání: tak např. v profesích vyžadujících vysokoškolské vzdělání tvořily v r. 1968 ženy ve zdravotnictví 59,4 % pracovníků a v exaktních vědách 52,3 % pracovníků; relativně nejmenší byl podíl žen v technických oborech, kde představovaly 12,4 % pracovníků.

Autorka se zabývá dále zaměstnaností vdáných žen (v r. 1970 představovaly 70 % všech pracujících žen v Polsku), prací žen v tradičních profesích, ženami ekonomicky neaktivními, postavením ženy v zemědělství a jejím postavením ve světě pracovního práva. Konstatuje, že v programu socialistické společnosti i v jejím právním řádu zakotvený postulát zrovnoprávnění ženy se ještě nepodařilo uskutečnit do všech důsledků a že mnohé je ještě třeba uvést v život. Pracovní odměny žen jsou zatím nižší než odměny mužů; na tomto jevu se podílí několik příčin, z nichž nejdůležitější je struktura zaměstnanosti žen soustřeďujících se v méně placených odvětvích a v průměru také na nižších a tedy méně honorovaných funkcích. Bohužel je však také skutečností, že i na témže místě, při splnění stejných kvalifikačních předpokladů a při stejné práci, bývají ženy placeny v průměru hůře než muži. Průzkumy přitom prokazují, že produktivita jejich práce nebývá nižší než produktivita práce mužské a že jejich průměrná absence (po odečtení mateřské dovolené a zákonného volna při ošetřování dítěte) je dokonce v průměru nižší než absence mužů (po odečtení času stráveného vojenskou službou).

Zajímavá pasáž je věnována problémům nekvalifikovaných žen, které byly dosud činné v zemědělství a které hledají uplatnění mimo tento sektor, zejména v průmyslu. Jde o výraznou a stále ještě početnou skupinu, pro niž je v národním hospodářství v posledních letech stále menší možnost uplatnění. Dochází ke zdánlivě paradoxní situaci, že při současném nedostatku mužských pracovníků sil nachází tato kategorie žen stále hůře zaměstnání.

Pokud jde o postavení zaměstnaných žen, vidí M. Sokołowska hlavní směr sociální politiky ve vyvážené kombinaci dvojího úsilí: snahy o další zlepšování situace zaměstnaných žen a současně i snahy o zlepšení podmínek pro plnění jejich povinností v domácnosti a v rodině.

Problémy rodiny a domácnosti jsou obsahem *šesté kapitoly*. Tuto tematiku nelze, jak zdůrazňuje autorka, analyzovat odděleně od otázek ekonomické aktivity žen; roli ženy v rodině a dočasně také v domácnosti není v socialistické společnosti možné stavět proti jejímu uplatnění ve společnosti a problémy vznikající v jedné z těchto sfér nelze řešit na úkor sféry druhé; jednostranné modely sociální politiky se v minulosti neosvědčily.

Pro současnou polskou rodinu a manželství jsou příznačné následující charakteristiky:

malá početnost a přechod k jednogeneračnímu typu rodiny, menší množství dětí — v průměru dvě — a klesající počet dětí třetích a čtvrtých, zkrácení reprodukčního období do intervalu mezi 20. a 29. rokem věku ženy (dříve byly zcela běžné porody až do 40 let věku matky), nízký věk snoubenců při uzavření sňatku (v r. 1968 v průměru 24,7 let u mužů a 21,4 let u žen), malý věkový rozdíl mezi partnery a časté sňatky dvojic, kde nevěsta je starší než ženich, emancipace nukleární rodiny a manželství z hegemonie příbuzných a sousedů a jejich živější reakce na celospolečenské stimuly a konečně stále výraznější osamostatňování manželství jako autonomní hodnoty nezávislé na výchově dětí (prodlužuje se doba existence manželství po osamostatnění dětí a je patrná také snaha odsouvat narození prvního dítěte na pozdější dobu po sňatku). Autorka se zamýšlí nad důvody snižující se plodnost (v rozmezí let 1955 až 1969 klesla ze 111 porodů připadajících na 1000 žen v plodném věku na 63 porodů) a konstatuje, že důvody tohoto jevu jsou velmi komplexní a zatím nedostatečně probádané. V žádném případě nelze však pokles plodnosti přičítat pouze či převážně ekonomické aktivitě žen. Počet dětí dosud negativně koreluje s vyšší vzdělání ženy, tato vazba se však v poslední době začíná uvolňovat.

Pečovatelskou a výchovnou funkci rodiny nelze nahradit jinými společenskými institucemi, není však také důkazů pro tvrzení, že by tato funkce trpěla zaměstnáním matky; mnohem relevantnější, jak potvrzují výzkumy, je celková atmosféra v rodině, na jejíž tvorbě se podílejí oba rodiče. V péči o malé děti převládá postupně model rodinné péče nad péčí v rámci institucí. Do jeslí posílá děti 17 % zaměstnaných matek, do školek 48 % matek. Ostatní zaměstnané ženy řeší tuto otázku v rámci rodiny, nejčastěji s pomocí prarodičů (ve výzkumu mladých manželství z r. 1960 bylo zjištěno, že tímto způsobem je postaráno o 30 % dětí).

K diskusím o vhodnosti jeselské péče a k často uváděným kritikám její kvality autorka poznamenává, že v mnoha případech je i méně kvalitní péče v jeslích podstatně lepší než pozornost, jíž se některým dětem dostává v rodině (výzkum z r. 1969 odhadl, že tento závěr platí pro cca 30 % dětí příslušné věkové kategorie).

Domácnost je, jak zdůraznili zejména B. Engels a V. I. Lenin, historicky podmíněnou a v dlouhé perspektivě k zániku odsouzenou institucí; domácnost a její vývojové perspektivy nelze ztotožňovat s rodinou. Na současném vývojovém stupni polské společnosti však nejsou pro likvidaci domácnosti vytvořeny předpoklady, takže domácnost a práce v ní zůstává zatím společensky nutnou, i když sociálně neefektivní institucí. M. Sokołowska odhaduje, že v r. 1970 bylo v polských domácnostech odpracováno 59 milionů pracovních hodin, zatímco v celém socialistickém sektoru národního hospodářství 76 milionů

hodin. Tradice činí za chod domácnosti odpovědnou výhradně ženu a tato společenská norma se zatím jen velmi pozvolna modifikuje. Žena zpravidla spravuje rodinnou pokladnu a odpovídá nejen za vykonávání všech domácích prací, ale zejména také za plánování a koordinaci celého chodu domácnosti. Právě tato složka její role je zdrojem největšího psychického zatížení ženy. Asistence mužů se stává běžnější u nejmladší generace manželů a u vzdělanějších partnerů. Výzkumy potvrzují, že chod domácnosti si umí lépe zorganizovat ženy pracující a také ženy s vyšším vzděláním; mnoho dalších žen však těžkopádně setrvává na přežitých tradicích, a zbytečně tak svou „druhou směnu“ prodlužuje.

Autorka zdůrazňuje, že jedním z naléhavých teoretických úkolů bude blíže vyjasnit místo a roli, které domácnosti připadnou v nejbližší vývojové etapě socialistické společnosti.

Dvě poslední, rozsahem celkem skromné kapitoly se zabývají uplatněním žen ve vedoucích funkcích a způsobem, jakým se měnící postavení ženy odráží ve společenském vědomí.

Zastoupení žen na samostatných a odpovědných místech v hospodářství, státním a správních aparátu, v rolích aktivistů a funkcionářů společenských organizací a ve vyšších akademických funkcích — tedy na vedoucích pozicích, dosud neodpovídá jejich počtu ani rozsahu jejich účasti na společenském a hospodářském životě. Čím vyšší funkce, tím zpravidla menší je procento žen, které ji zastávají, a tato úměra platí i ve feminizovaných oborech. Podle výzkumu v průmyslu bylo v r. 1968 na místech ředitelů 1,5 % žen, na místech hlavních inženýrů a technických náměstků 2,3 %, na místech hospodářských náměstků 4,6 % žen atd. Tuto situaci je třeba dále zlepšovat a v socialistické společnosti existují pro takové zlepšení všechny nezbytné makrosociální předpoklady. Další pokrok však bude nyní do značné míry záležet také na změnách na mikroúrovni — na změně vztahů uvnitř rodiny a na změně společenského vědomí. Při současné dělbě práce v rodině a domácnosti jsou pro mnoho schopných a kvalifikovaných žen vedoucí funkce nedosažitelné proto, že nároky, které výkon těchto funkcí klade na pracovní čas a duševní koncentraci, jsou neslučitelné s povinnostmi ženy v rodině a domácnosti.

V závěrečné kapitole pak autorka připojuje několik úvah o reakcích mužů na změny v hospodářském a sociálním postavení ženy a o některých přežívajících prvcích společenského vědomí, které další proces emancipace ženy v polské společnosti brzdí. Vyslovuje však přesvědčení, že i v této oblasti půjde nakonec společenské vědomí ve stopách objektivních sociálně ekonomických změn.

Knížka Magdaleny Sokołowské se zabývá polskou společností a také data, o něž se

opírá, se vztahují převážně k polské sociální realitě. Přesto však mnohé z problémů a vývojových trendů, na něž upozorňuje, mají obecnější platnost a objevují se v analogické podobě i v jiných socialistických zemích; tuto zásadní podobnost bude konstatovat i československý čtenář. Zaměstnanost žen dosahuje u nás ještě podstatně vyšších hodnot než v Polské lidové republice, a tak i mnohé z otázek, jichž se práce dotýká, u nás vykrystalizovaly již dříve a dříve si vyžádaly řešení. Kvalitativní rozdíl mezi naší a polskou společností však bude spočívat zejména v tom, že v ČSSR již prakticky neexistuje zemědělská malovýroba a že tedy změny v postavení ženy, stimulované socialistickým zřízením, se budou mnohem výrazněji u nás promítat i do situace žen v zemědělství. Z tétož důvodu nepředstavuje u nás tento sektor rezervuár nekvalifikované ženské pracovní síly pro průmysl v té míře jako v Polsku. Zdařilá kombinace statistických dat s výsledky sociologických výzkumů, publicistickými materiály a informacemi o právních úpravách a sociálně politických řešeních činí z práce M. Sokołowské vysoce informativní, dobře přístupný, přitom však zasvěcený, věcný a přesvědčivý zdroj poznatků o revolučním pokroku, který přineslo socialistické zřízení v oblasti emancipace ženy. Škoda, že se autorce nepodařilo použít empirický materiál důsledněji aktualizovat a že v některých případech použila statistické údaje, které musely být již v době napsání práce překonány; na některých místech by čtenář ocenil bližší specifikaci uváděných dat pokud jde o dobu, k níž se vztahují. Československý čtenář pak pravděpodobně připomene, že pro srovnání se situací v ČSSR se nabízela celá řada našich domácích výzkumů podobné problematiky a množství statistických dat, které by byly jistě autentičtějším zdrojem informací než v práci citované zprávy tiskových korespondentů z Prahy.

Michal Illner

Georgeta Dan-Spinouiová: Factori obiectivi și subiectivi în integrarea profesională a femeii (Objektivní i subjektivní faktory profesionální integrace žen)

București, Editura Academiei RSR 1974, 280 s.

Socialistické přeměny otevřely kvantitativně i kvalitativně nové dimenze ekonomického zapojení žen a s nimi i specifické problémy, které tento historický zlom vyvolává v různých oblastech společenského života i vědomí. Přes pozornost, která byla těmto problémům věnována ze strany různých společenských věd, existuje stále jen málo marxistických prací, které by se zaměřovaly na pracovní profesionální jádro vyrovnávacího a integračního procesu. Proto považujeme za

zajímavé upozornit na studii rumunské autorky zabývající se sociologií a psychologií práce¹ a v té souvislosti širokým komplexem problémů podmínek, rysů a souvislostí profesionální integrace, byť v limitované optice sociální psychologie.

Autorka vymezuje profesionální integraci jako „individuální přijetí probíhajících vývojových trendů“ a příslušnou asimilaci a adaptaci (s. 24). Chápe ji jako mnohorozměrný proces, mající sociologické, psychologické a psychofyzické parametry. K jejímu zkoumání přistupuje na základě analýzy rozsáhlé sociologické a sociálně psychologické literatury, statistických dat a především vlastního výzkumu provedeného na souboru 1500 žen z oděvního, chemického a farmaceutického průmyslu.

Po vymezení problému a způsobu jeho zpracování v kapitole první se druhá kapitola zabývá sociálně profesionálním systémem jako měnícím se rámcem profesionální integrace žen. Specifika uplatnění mužů a žen v dlouhodobém pohledu postupně mizí, spolu se zmenšováním celkové disperze ergonomických charakteristik různých profesí, nicméně v současné době zůstává pracovní uplatnění ještě výrazně odlišné. Podobně hlavní rysy profesionální přípravy postupně spějí k vyrovnání.

Nejrozsáhlejší třetí kapitola je věnována pracovním motivacím. V jejich struktuře dosud hlavní místo zaujímají materiální motivy, přičemž však s rostoucí složitostí práce stoupá i komplexnost motivace a zastoupení nemateriálních faktorů. Ve své podstatě není struktura pracovní motivace žen odlišná od struktury motivace mužů, i když přirozeně existují rozdíly v intenzitě různých stimulů, a „psychologicko-sociální portrét“ ženy není ještě dostatečně vykrystalizovaný. Zajímavé jsou závěry týkající se hodnotových orientací: Autorka zjišťuje vysoký stupeň propojení hodnot vztahujících se k ženě jako občance, pracovníci, manželce a matce; všechny se koncentrují kolem jedné obsahové linie osobního rozvoje (s. 109).

K závěru obdobným jako v okruhu pracovních motivací vedou výsledky výzkumu i pokud jde o sebehodnocení a aspirace ženy, jímž je věnována kapitola čtvrtá. Vzhledem k homogenizaci objektivních sociálně profesionálních charakteristik mužů a žen v současném Rumunsku jsou i jejich sebereflexe velmi podobné, orientace, ocenění a aspirace (týkající se jejich postavení) se tvoří na základě stejných standardů. To potvrzují například i výpovědi žen o překážkách profesionálního rozvoje, kde „diskriminační faktory“ (nestejnost podmínek) hrají podstatně menší roli než faktory „kvalifikační“ – vezmeme-li jen dvě z osmi zkoumaných profesionálních kategorií, případů u dělnic na kvalifikační faktory 59 %, na zatížení domác-

¹ Kromě řady statí z oblasti sociologie a psychologie práce publikovala G. Dan-Spinouiová mono-

grafii *Relațiile umane în grupele de muncă industriale*. București, Editura Academiei RSR 1971.